

KÍSÉRLET A KOLOZSVÁRI HELTAI-NYOMDA TULAJDONOSAINAK MEGÁLLAPÍTÁSÁRA

Jakab Elek Kolozsvár történetéről írott kiváló munkájában a száztiz esztendeig fennállott Heltai-nyomda tulajdonosainak pontos sorozatát nem tudván megállapítani, emiatt azután itt-ott zavarossá is válik a kép, amelyet tőle nyerünk, valamint amelyet az ő közlése nyomán dolgozó munkákban megismételve találunk. A kifogástalanul biztos helyzetet — sajnos — még mindig nem tudjuk helyreállítani, ellenben egyes pontokat mégiscsak sikerülni fog valamicskével helyesbíteniünk.

Czóbel Ernő a Heltai-nyomda alapításáról írott cikkében tisztázta e nyomda 1550. esztendei létrehozásának körülményeit, nagy valószínűséggel megállapítva, hogy az együttes alapításban Hoffgreff György az anyagi részt vállalta, mígnem Heltai Gáspár bizonyosan a maga tekintélyével és szellemi erejével járulhatott hozzá, nemkülönben a műhely számára hihetőleg már kezdetben is a saját házában adott helyet. Tekintettel arra a körülményre, hogy a nyomda működéséhez bizonyosan meg kellett szerezniök Martinuzzi engedélyét, nem valószínű, hogy az ekkor már lutheránus hitelveket hirdető Heltai bevallottan is mint nyomdatulajdonos szerepelhetett volna. De még ugyanebben az évben erősödven a protestánsok helyzete,¹ maga is nyíltan kilépve a „Catechismvs Minor” című könyvben már „Colosuarba nyomtatot Helthai Gaspar es Gyoergy Hoffgreff által. 1550.” kolofonnal találkozunk. Ez a jelzés marad meg a következő két éven keresztül is, mígnem — Hoffgreffel netalán összekülönböztén (?) — 1553-ban már csak „Colosvarba nyomtatot Heltai Gaspar Muehelyébe” könyvzáró jelzést találunk. Az ezután következő esztendőben azonban kiesvén a Heltai neve, egészen 1558-ig csak a Hoffgreff neve jelentkezik, mígnem 59-ben ismét Heltai tulajdonába ment át a nyomda. Ekkortól kezdve véglegesen is az övé marad.² Hoffgreff ugyanis hihetőleg e tájban hunyhatott el, mint-hogy 1562-ben már néhaiként említik.³

Heltainak 1574-ben bekövetkezett halála után az összes kiadványokon most már Heltai Gáspárné névjelzését találjuk, tehát — miként a kézmí-

¹ EM 1913: 249—52.

² RMK I, 22. és 37. sz. — Jakab Elek: Kolozsvár története. II, 219, 320, 341, 794. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. — Borbély István: Heltai Gáspár. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. szdban.

³ Pirnát A.—Végh F.: Új adatok Heltai Gáspárról. ItK. 1956: 72—73.

veseknél — itt is az özvegy folytatta tovább ura mesterségét, csakhogy őt nem korlátozta semmiféle céhszabály műhelye megtartásának időhatárában. Heltainé azután 1582. július 4. táján hunyván el. az alapítónak és özvegyének eddigi tulajdonosi minősége semmi kétséget sem szenvedhetett.

Nem tudom megállapítani, Heltainak vajon melyik volt a legidősebb gyermeke, azonban kérdés tárgyát sem képezheti, hogy ifjabb Gáspár lévén az egyetlen fiúutód, az osztoztatáskor a teljes nyomdának minden berendezésével és felszerelésével együtt az ő részébe kellett jutnia. E körülményt támogatja az a helyzet is, hogy maga is értett a tipográfiához, sőt éppen ez volt választott mestersége.

Közvetlenül a Heltai Gáspárné halálát követő évből ismeretes egy kiadvány, amelyet „Gaspar Schespurgensis” tipográfus neve alatt nyomtatnak ki. Ha elfogadható magyarázatát tudnám adni, hajlandó lennék e segesvári Gáspárt ifjabb Heltai Gáspárral azonosítani, de minthogy csak feltevéseket kockáztathatnék meg, ezért továbbra is el kell fogadnunk Segesvárinak szegődtetett nyomdavezetői munkakörét, feltételezve, hogy már az özvegy életében is itt működött. Különben Segesvári Gáspár könyvnyomtatóra vonatkozólag még egy másik adatunk is van. Ugyanis neve 1587. január 25-én özvegy Herthel Péterné Heltai Borbálával együtt, mint néhai Heltai Gáspár monostori papirosmalmának társtulajdonosa jelentkezik.⁴ Az idézett adatból azonban Jakab Elek helytelenül következteti, hogy ebben az időben a papirosmalmmal együtt magának a nyomdának is Herthelné lett volna a tulajdonosa, őtána pedig a tulajdonjog egyik testvérről a másikra szállott volna át!

Özvegy Herthel Péterné lehetetlennek tartott nyomdatulajdonosságával szemben ifjabb Heltai Gáspárra vonatkozólag az adatok a következőképpen csoportosíthatók.

Egykori feljegyzésekben nevét Heltes,⁵ Heltus,⁶ Helti vagy Helthy,⁷ meg Heltai vagy Helthaj⁸ alakban találjuk leírva. Életkorára vonatkozólag semmiféle útmutató adattal nem rendelkezem, s ezért nem tudom megállapítani, hogy mikor kezdette el könyvnyomtatói mesterségét. Édesapja, az ő halála után pedig édesanyja fiával föltétlenül elvégeztette az unitáriusok jeles főiskoláját. Tanultságát kétség nélküli adattal bizonyíthatjuk. Ismeretes ugyanis egy 1586. évi kolozsvári nyomtatású egyleveles temetési vers, e nyomtatványt pedig ugyanebben az esztendőben elhunyt Femmich János kolozsvári unitárius kollégiumi igazgató emlékére két tanítványa készítette. A vers címe: „Epicedion de morte viri et pietate egregie exculi Joannis Femmigeri Leschkircheri rectoris scholae Claudiopolitanae fidelissimi, A. D. 1586. 27 die Julii defuncti. A Joanne Szilvasio Desino discipulo grati animi ergo scriptum.” A versek alá pedig a következő nyomdai jelzés nyomtatott: „Impressum a discipulo Caspare Helti in gratiam ac memoriam

⁴ Jakab Elek. II. 320, 341.

⁵ Sáfárok számadáskönyve. 1600. 25, 35, 36.

⁶ Városi adószedők. 1600. 1601. — Tanácsai jzkv. 1611. I.—6. Városi tszéki jzkv. 1611, 269. (Kolozsvári Állami Levéltárban.)

⁷ Egyháziak számadáskönyve. 1614, 9. — Adószedők ratioja. 1613, 7. és 1614, 8.

⁸ Adószedők. 1601, 5. — Egyháziak. 1593, 111; 1602, 374. (Kolozsvári Állami Levéltárban.)

praeceptoris fidelissimi, unice dilecti Claudiopoli.”⁹ Az epicedion adatai szerint Femmichet 1575-ben az iskola praefectusának, 1580 őszen lektorának, 1585 őszen pedig rektorának választották meg. Minthogy a szabályok szerint a diákfőnök a köztanítók (publicus praeceptorok) elseje volt, vagyis a középfok legfelső osztályában a vallásitanítói szerepet is ő töltötte be,¹⁰ ezért feltételezhető, hogy Heltai legalábbis az 1575. év körüli vagy előtti esztendőök valamelyikében volt a tanítványa, minthogy az idézett nyomtatvány nyomdai jelében Femmichről mint leghívebb és különösen szeretett tanítójáról (praeceptor fidelissimus, unice dilectus), és nem lektorról vagy rektorról emlékezett meg. Ebből tehát az állapítható meg, hogy Heltai az iskolának legalábbis középső fokozatát elvégezte. Tanultságát különben még az a körülmény is bizonyítja, hogy élete vége felé a kifogástalan latin tudást is megkívánó városi jegyzői tisztségre választott meg, jöllehet kenyérkeresetének forrása a könyvnyomtató-mesterség volt. Eredeti foglalkozását azután nemcsak az a helyzet bizonyítja, hogy édesanyjának 1582-ben bekövetkezett halálával reászállott nyomda termékeit ismét a „Heltai Gáspár műhelyében” készültnek jelölik, hanem világosan meghatározza a városi elöljáróság 1603. esztendőbeli névsora is, itt ugyanis a százférfiak sorában „Gaspar Helthi typographus” nevével is találkozunk.¹¹ Ezenkívül az unitárius egyházfiak 1594. évi számadáskönyvének február 19-i elszámolása szerint: „Heltai Gáspárnak fizettem, hogy az oskolához az legieseket (legeseket = törvényeket) nyomtatta, fl. 2.”¹² Tehát ő maga volt a megrendelés teljesítője s az érte járó fizetség bevételezője is.

Ifjabb Heltai Gáspár hosszúra nyúlott életideje alatt műhelyének kiadványai leggyakrabban jelzik, hogy „Helthaj Gáspár Muehelyében”, vagy pedig „Helthaj Gáspár házánál az Ó Várban” készültek.¹³ Az 1603. esztendei adószedők számadáskönyve szerint a „Domus Heltana Typographica” a „Vetus Castrum”-ban „Intra Moenia” állott s évi adója 6 forintban volt megállapítva.¹⁴ A könyvnyomtatóműhelyt személyesen bizonyosan addig az ideig vezette, amíg maga is előregedve, inkább választotta a város közgazgatási ügykezelésének intézését; az állandó elfoglaltságot jelentő városi jegyzői tisztet. Erre a közéletben való részvételén kívül tanultsága is egyaránt képesítette. Bárha a nyomdai termékek nem árulják el, ennek ellenére mégis az 1611. évet merem a műhely vezetésében beállott változás idejéül megjelölnöm.

Ifjabb Heltai Gáspárnak mint választott városi polgárnak különben is kötelessége volt a közügyek intézésében is részt vennie, éppen ezért mint értelmes, tanult embernek közreműködését valóban állandóan igénybe is vették. A polgárság bizalma mindenekelőtt beválasztotta a százférfiak (centumvirek) sorába, s mint ilyen tette le 1603. február 1-én Rudolf császár-és királynak a Basta tábornoktól megkívánt hódolati esküt.¹⁵ Az 1600. esz-

⁹ Sztripszky Hiador és Alexics György: Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. szdbeli román fordításban. 125. — Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. II, 384.

¹⁰ Gál Kelemen. II, 213—15.

¹¹ EOE XVII, 459.

¹² Gál Kelemen. I, 50.

¹³ RMK I, 257, 283.

¹⁴ Adószedők. 1603, 13.

¹⁵ EOE XVII, 459.

tendőben városi tanácsi megbízásból két ízben is küldetett Mihály vajdához Fehérvárra és egy ízben Náprágyi Demeter katolikus püspökhöz Gyaluba.¹⁶ Az 1600., 1601., 1602. években ismételten és ismételten megválasztották adószedőnek,¹⁷ majd az 1606. évben a királybírói tisztséget töltötte be.¹⁸ 1609-től az osztoztató bírósági jegyzőkönyveket vezette.¹⁹ Végezetül 1611. január 6-án a városi notáriusságot ruházták reája, s ezt a tisztséget egészen haláláig meg is tartotta.²⁰ Mint jegyző, maga vezette a történelmi vonatkozásokkal gazdagon átszőtt, gondolkodó főtől megfogalmazott városi, tanácsi jegyzőkönyvet, amely valóban megérdemelné nyomtatásban való megjelentetését.

Heltai magánéletéről fölöttébb keveset tudunk. Családjáról mindössze csak annyi ismeretes, hogy felesége 1614. április 26-án, egyik gyermeke 1593. szeptember 30-án, egyik leánya 1602. december 22-én, másik leánya pedig 1614. április 4-én hunyt el.²¹ Egyetlen életben maradt gyermekének kell tartanunk Heltai Annát, Hosszú Tamás királybíró feleségét, mint akire még az apja életében reészállott a könyvnyomtatóműhely.

A városi tanács egykorú jegyzőkönyvében találtam feljegyezve: „1618. 10. Octobris Caspar Helthi, orbatas lumine, senio confectus obiit.”²² Tehát szeme világától megfosztva, késő vénységében végelgyengülésben hunyt el. Temetése harmadnapon ment végbe, amint azt az október 11-én megrendelt négyszeri harangozás bizonyítja.²³

Fentebb már megállapítottuk, hogy ifjabb Heltai Gáspár a nyomda vezetését s így bizonyosan a tulajdonjogot is városi jegyzővé történt választásakor adhatta át Anna nevű leányának, illetőleg Lang, másképpen Hosszú Tamás nevű vejének.

Heltai Annát Jakab Elek²⁴ s őutána csaknem mindenik közlő idősebb Heltai Gáspár leányának tartja, holott kor szerint sem látszik valószínűnek, hogy asszony létére késő vénységében vette volna át a könyvnyomtatóműhely gondját-bajját. Ezért sokkal elfogadhatóbb Szent-Miklós László egykorú feljegyzések alapján készült családtörténeti táblázata, amely ifjabb Heltai Gáspár gyermekeként tünteti fel,²⁵ aki azután a nyomda átvételekor éppen javakorában lehetett. Heltai Anna ura, Hosszú Tamás azonban, aki a városi közigazgatásban királybírói tisztséget is viselt, gyakorlatilag aligha értett a könyvnyomtató-mesterséghez, bizonyoság erre az a körülmény, hogy nemcsak 1621 táján bekövetkezett halála után, hanem már évekkel megelőzőleg is adat bizonyítja saját neve alatt nyomtató nyomdavezető alkalmazását (Makai Nyíró János).²⁶ Hosszú Tamás halála után özvegyének neve

¹⁶ Sáfárok. 1600, 25, 35, 36.

¹⁷ Adószedők. 1600—02.

¹⁸ Jakab Elek. II, 436.

¹⁹ I. h. II, 400.

²⁰ Tanácsi jzkv. 1611. évről.

²¹ Egyházfiak. 1593, 111; 1602, 374; 1614, 9.

²² Tanácsi jzkv. 1618, 247.

²³ Egyházfiak. 1618, 7.

²⁴ Jakab Elek. II, 794—95.

²⁵ szeőkefalvi Szent-Miklós László: A pákái Pákey (másképpen Tamás) család története.

²⁶ RMK I, 494, 504, 539, 542. Vö. Tóth Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 587—606.

egyetlenegy ízben jelenik meg a nyomda és nyomdász megnevezéseképpen, ilyenformán: „Nyomtatta Colosvarat, Heltai Anna aszszony Muehelyében Szylvasi Andras, 1624.”²⁷

Heltai Anna meddig működött, és nyomdája mikor került utódai tulajdonába, az adatok elégtelensége miatt annál kevésbé lehetséges megállapítanunk, mivel még az öröklés sorrendjét bizonyító okiratokkal sem rendelkezünk. Bár tudjuk, hogy Hosszú Tamásnak és Heltai Annának három felnőtt kort ért gyermeke maradt, mégpedig Borbála Kerekes Péterné, Margit Szőrös Mátyás városi tanácsos felesége és Tamás. Az elsőnek foglalkozása a kerekesség, a másik kettőé is valamiféle mesterség, azonban Szőrös Mátyás tanult ember lévén, ezért a Hosszú-gyermekek közül — úgy látszik — a Szőrös család vonalára szállott át a nyomda öröklése. Ezt különben még abból a körülményből is sejthetjük, hogy bár mind a három Hosszú-gyermek hagyott maga után utódokat, a jelentkező gyér adatok mégis inkább csak a Szőrösök tulajdonosságáról emlékeznek meg, jóllehet szó van Hosszú (Lang) Tamás fia. Andrásról is, aki 1644-ben a Szőrösökkel együtt tért volna át a református hitre.²⁸ Az ő szerepe azonban még teljesen tisztázatlan, hiszen a református iratok között neve egyáltalában nem fordul elő.

A Heltai-nyomda életében még ma sem látjuk egészen világosan a Szőrös család szerepét, s ezért még azt sem lehet biztosan megállapítanunk, hogy a számba jöhető nemzedékek egyes tagjai miképpen birtokolták e nagy jelentőségű műhelyet. Erre vonatkozó minden eddigi közlemény is csak találgatáson alapszik, sajnálatos körülmény tehát, hogy annak végleges tisztázására — a fellelhető eredeti forrásoktól nagyon távol — többé már nem vállalkozhatunk.

A nyomda tulajdonjogának — az öröklési sorrend szerint — Heltai Anna özvegy Hosszú Tamásné révén a XVII. század harmadik évtizedében leányát, Hosszú Margitot, Szőrös (Rau, Raw, Ravius) Mátyás városi tanácsos feleségét kellett volna megilletnie, ámde ő 1623. november 14-én elhunyt,²⁹ holott anyja, a nyomda mind ez ideig való tulajdonosa, még 1624-ben is élt.³⁰ Maga Heltai Anna ugyan mikor fejezte be életét, nem tudom megmondani, minthogy az a körülmény, hogy a nyomdatermékeken nevére ezután többé már nem találunk, mit sem jelent, hiszen örökösének neve is évtizedeken keresztül csak olykor-olykor került reá a nyomtatványokra.

Az egykori osztoztatási jegyzőkönyvek egyes tételei alapján meg kell állapítanunk, hogy Kolozsvár városának örökösödési jogszokása szerint az elhalt szülők vonalán történt öröklés az osztoztatáskor nem az életben levő házastársra, hanem egyenesen a gyermekekre szállt, s ezért a tárgyaláson, amelynek szabályszerűségéért a városi tanácstól megválasztott osztoztató bírák feleltek, a kiskorúak érdekét az elhunyt szülő két közeli hozzátartozójának kellett képviselnie. Ilyeténképpen tehát mind Jakab Elek, mind Ferenczi Zoltán állítása ellenére,³¹ özvegy Hosszú Tamásné Heltai Anna utáni örökségüket nem legidősebb gyermeke férjének, hanem közvetlenül unokáinak kellett kezükbe venniök. Tudjuk ugyanis, hogy az 1637-ben

²⁷ RMK I, 542.

²⁸ Gál Kelemen. II, 181.

²⁹ Egyháziak. 1623, 12.

³⁰ RMK I, 542.

³¹ Jakab Elek. II. — Ferenczi Zoltán i. m.

meghalt Szörös Mátyás városi tanácsos-királybírónak első feleségétől: Hosszú Margittól két fia maradt: ifjabb Mátyás, a hírhedtté vált kolozsvári szász unitárius pap és a magára tartó, gazdag, bátor és könnyű lelkiismeretűnek mondott András, aki 1644-ben elhagyva eddigi vallását, reformátussá³² és magyarrá lett, s új gyülekezetében rövidesen tekintélyes helyet foglalt el. Ezt bizonyítja az a helyzet, hogy ülőhelye nem a szász imaházban, hanem a Farkas utcai templomban az egyházközség kurátorai között volt.³³

A két testvér közül András bátyjának mondotta ifjabb Mátyást,³⁴ s minthogy az utóbbi már 1618-ban megházasodhatott,³⁵ a papok pedig hosszas tanulmányaik miatt legkorábban, ha 25—26 esztendőskorukban gondolhattak házasságkötésre, e körülményből következtetve, ha a két testvér között nagyobbacska korkülönbség is lett volna, anyjuk halálakor már a világi életpályát választott Andrásnak is föltétlenül nagykorúnak kellett lennie. Tehát nagyanyjuk halálakor bármelyikük azonnal is átvehette örökségét, s ezért egyikük nyomdatulajdonosságának sem lehetett semmiféle akadálya.

Döntő fontosságú kérdés, hogy a két unoka közül mégis melyiknek jutott kezébe e nagy jelentőségű kulturális kincs? A szokás szerint az idősebbiknek, vagyis ifjabb Mátyásnak kellett volna örökölnie, de feltételezhető, hogy ő biztos és állandó fizetésre megválasztott pap lévén, netalán ingatlanlannal vagy készpénzzel elégtetett ki. Abból a körülményből, hogy e könyvnyomtató műhely legutolsó kiadványa tulajdonosul 1660-ban Szörös Jánost nevezi meg,³⁶ csakugyan hihetőnek tarthatnók, hogy a tipográfia az András vonalára szállott. Ugyanis Andrásnak két fia volt: János és Péter. Közülük János az idősebbik,³⁷ róla még azt is tudjuk, hogy öccsével együtt 1647-ben címeres nemeslevelet nyert,³⁸ s hogy életideje 1686-ig terjedt. Ekkor mint városi juratus assessor hunyt el. Ifjabb Mátyásnak volt-e felnőtt kort ért gyermeke, s milyen névre hallgatott, határozott útmutatást nem találtam reája, bárha egyik adatom szerint a kolozsvári református egyházközség 1678—79. évi főquártásának feljegyzése arról tudósít, hogy „Az Szörös pap Vallasunkra tert fianak gratis fl. 3. // 96” adtam.³⁹ Ez tehát azt bizonyítaná, hogy 1661-ben ifjabb Mátyás sem halt meg utód hátrahagyása nélkül. Ha tehát keresztelésekor e fiú is a János nevet nyerte, abban az esetben könnyen megfejtethető lenne a Szörös család birtoklása körüli bizonytalankodás. Ugyanis fontos útmutatást találunk egy 1667. esztendei adatban. Tudniillik már láttuk, hogy Szörös András és családja hitehagyott lett, ellenben az 1661-ben elhunyt Szörös Mátyás hozzátartozói, legalábbis az 1678. év tájáig megmaradtak az unitárius vallásban, ezért a

³² I. h. II, 647, 649.

³³ A Farkas utcai templom 1638—47. évi felépítése. (Kézirat.)

³⁴ Törvénykezési jzkv. 1638, 11. és Segesvári Bálint Krónikája. (Erd. Tört. Adatok. IV, 215.)

³⁵ Sáfárok. 1618, 143.

³⁶ RMK I, 956.

³⁷ Törvénykezési jzkv. 1660, 314.

³⁸ Sándor Imre: A Szeőreős család polgári és nemesi címere. (Dolgozatok az ENM Érem- és Régiségtárából. 1917: 204.)

³⁹ Ref. quartások 1678/79. évi számadáskönyve. 2/B. lev. (Az egyházközs. levéltárában.)

nyomdának is az ő tulajdonukban kellett maradnia. Erre bizonysgot ifj. Franc Ádám tipográfus alább idézendő levelében találunk. A Heltai-nyomda akkori állapotáról ő nyíltan tudtul adja, hogy az a betűanyag kopottsága miatt egészen használhatatlan, de hiábavaló is lenne a Fehérvárról Kolozsvárra szállított (református) nyomdával versenyre kelni, ellenben amit (az unitáriusok) kinyomtatni akarnának, forduljanak hozzája, az ő műhelye tetszésük szerint rendelkezésükre áll. Ha azonban „Ravius úr” ennek ellenére is életre akarná kelteni a „Heltiana Nyomdat”, az új betűanyag beszerzését szívesen vállalja magára.⁴⁰

E levél azt bizonyíthatja, hogy a Heltai-nyomda a Szörös (Ravius) család idősebb ágának tulajdonában maradt, s ott is semmisült meg. De bármi legyen is az igazság e nagy múltú intézmény leányági tulajdonosainak személyére vonatkozólag, ez a körülmény egyáltalában nem változtat azon a helyzeten, hogy egyikük sem tudta meglátni örökségükben azt a nagy szellemi, sőt anyagi erőt, amelyet méltó kezekben jelentett volna. Pedig volt idő, amikor még a fehérvári nyomdánál is jobban volt felszerelve, így Károlyi Zsuzsánna fejedelemszöny felett tartott halotti beszédeknek csak egy részét nyomtatta a fejedelmi tipográfus, más része pedig Válaszúti András kolozsvári nyomdavezető műve,⁴¹ de ennél még határozottabb bizonyíték az az adat, hogy idősebb Rákóczi György fejedelem 1635-ben a kolozsvári könyvnyomtatóműhely matricakészletét vette kölcsön a fehérvári nyomda számára.

A Heltai-nyomda 1660 után megszűnvn, a Szörös család tagjai közül olykor-olykor még felbukkanó személyeknek többé már annyi közül sincsen a könyvnyomtatáshoz, mint volt addig, amíg e műhely még üzemben volt. Lehetséges, hogy idősebb Szörös Mátyás gögös, összeférhetetlen és erőszakos természete az utódok vérébe is átment, s ez azután polgártársaitól is elkülönözte, sőt a kézművesmesterségtől is elválasztotta egyik-másikukat.

(Változata: M. Kv. Szle 1960: 438—443.)

⁴⁰ Ld. a következő cikkünk 22. jegyzetében id. helyen.

⁴¹ H. J.: Könyvészeti tanulmányok. 8—9.